

Změny politického systému a kontinuita Já

Chceme-li popsat odraz zásadní společenské změny v lidské psychice, musíme nejprve popsat její *status quo ante*, abychom vystihli, co se to vlastně změnilo. „Lidská psychika“ je však příliš široká předmětná oblast. Pokusím se zaměřit pozornost na méně rozsáhlé téma, jímž je **lidské Já**. Protože se nemohu opřít o žádné objektivní (tj. psychodiagnostické, statistické aj.) zkoumání, musím se omezit na pouhé pozorování a jeho interpretaci, jak mi je umožnila třicetiletá praxe psychoanalyticky orientovaného psychiatra nejprve ve venkovské lokalitě a poté v Praze.

1. Co předcházelo

Totalitní moc se snaží rozbít předtotalitní (a v tomto smyslu „tradiční“) společnost a na jejích troskách vybudovat to, co ona sama vydává za realizaci své původní utopie. Tento proces probíhá ve třech etapách. Nazýváme je pro stručnost **mládím, zralým věkem a stářím**. V dějinách naší země jsou zřetelně odlišeny.

Mládím bylo období od 20. let do roku 1948. Byla to doba **komunistického hnutí** a fascinace jeho ideologií. Ta působila, stejně jako jinde, na dvě sociální skupiny: na dělnictvo a na intelektuály. Nacistická okupace tento proces dočasně zmrazila, ale v podstatě působila jako katalyzátor. V letech 1945-1948 se přitažlivost komunistické ideologie znásobila a nabyla masového rozsahu.

Převzetím moci v roce 1948 dobyla totalitní moc státu a učinila z něj nástroj destrukce „tradiční“ společnosti. Tím začal její **zralý věk**. Bylo to období **teroru** a prakticky úplného postátnění, mnohem rozsáhlejšího než např. v NDR, Polsku a v Maďarsku. Tato doba vyústila v **deziluzi** šedesátých let a v reformní pokus v roce 1968, zvaný „Pražské jaro“.

Po sovětské okupaci následovala rozsáhlá čistka ve všech oblastech společenského života. Nastalo **stáří** totalitní moci, ba dokonce její **marasmus**. Známe jej pod jménem „normalizace“ a „reálný socialismus“. Totalitní moc i tehdy používala teroru, ale sofistikovaným způsobem. Přímé násilí postihovalo jen velmi omezenou skupinu, s níž se většina neidentifikovala; přesto působila jako pohružka. O to víc se uplatňovala **korupce** velkých skupin obyvatelstva. Podle mého názoru můžeme mluvit o masové **demoralizaci**. Osobně se domnívám, že od dob protireformace v 17. století nebylo české etnikum vystaveno tak mocnému demoralizačnímu tlaku. Tato doba trvala dvacet let. Pokud jsem se zmínil o *statu quo ante* („des menschlichen Selbsts“), mám na mysli právě toto období.

O **metodách** používaných totalitní mocí v této době, jsem se už zmínil. Na prvním místě to byla **stimulace úzkostí** pohružkou terorem. Neurofyziolog by to nazval „negativním podmiňováním“. „Pozitivním podmiňováním“ byla **korupce**: chtěl-li člověk dosáhnout svého cíle - například přidělení bytu, studia, zaměstnání, služebního postupu atd., - musel před totalitní mocí, tedy před její byrokracií, okázale kapitulovat. Maďarští sociologové nazvali účinek této metody **kontraselekcí**. - Moc sama byla už také zkorumpovaná. Mnohým lidem se proto zdálo, že bude snadné ji přelstít. Existovala však určitá mez: nikomu nebylo dovoleno, aby byl sám sebou. Totalitní

moc měla příliš mnoho spolupracovníků, všechny ty, kdo se jí nechali zkorumpovat. Kdo se rozhodl, že bude nekomformní, byl jimi za to trestán.

Musím zmínit ještě jednu metodu: **informační deprivaci**. „Informační“ v širším smyslu. Informace určitého druhu byly nepřístupné. Zastrážování a korupce však způsobily, že téměř nedocházelo k určitým autentickým setkáním, které by mohly člověka inspirovat a formovat. Výmluvným příkladem bylo naše školství. Anebo komunikační poruchy v rodinách, kdy rodiče před dětmi o některých věcech raději nemluvili, a tím je vlastně nepřipravovali na to, co je čeká. - Za samostatnou analýzu by stála deformace jazyka té doby.

2. Rozštěp lidského Já

Co se dělo s lidským Já v tomto silovém poli, charakterizovaném určitým tlakem a určitým vakuem? V „psychickém aparátu“ - promiňte ten technologický výraz - se objevilo **cizí těleso**. Cosi jako pátá kolona, jako computer, zkratka **das Introjekt**.

Záleželo na každém člověku, kolik kompetencí této „aparatuře“ přenechal. Čím víc toho od reprezentantů politické moci vyžadoval, tím více vlastních pravomocí se musel zřici. Pokud toho nežádal mnoho a chtěl mít jen svůj klid, fungoval introjekt jako jednoduché relé, jako **výstražné znamení**: v určitých situacích se jakoby rozsvítilo červené světlo a člověk zmlkl a dal si pozor.

Čím více žádal člověk od reprezentantů moci, tím rozsáhlejší kompetence svěřoval onomu cizímu tělesu. Pak už to byly i **ty funkce**, které původně patřily **jeho Já**. Introjekt pak nejen varoval, ale dohlížel, nabádal, anticipoval a rozhodoval. Přejímal nejen na čas, ale i natrvalo takové funkce, jako je ověřování reality. Lidé se pak odnaučili (případně nikdy se nenaučili) ptát, namítat, hájit se, pomáhat druhým. Introjekt zaručoval jejich pasivitu.

Jindy se toto cizí těleso chovalo jako halda smetí, která se různými směry rozlézá volnou přírodou. Bránilo pak člověku, aby se stal jednolitou bytostí. Člověk pak byl pouhým konglomerátem rozmanitých strategií resp. rolí. Jednou se choval tak, jindy onak, vždy „podle toho“, aniž by mezi těmito způsoby byla zřejmá spojitost. Jeho Já zůstalo nezcelené, fragmentované. Chyběl společný jmenovatel.

Tuto koincidenci vzájemně neslučitelných rolí bych rád ilustroval situací, která byla tehdy v intelektuálním světě běžná. Někdo chtěl např. seznámit veřejnost s dílem autora, o němž předpokládal, že bude politicky nepřijatelný. Nějakým způsobem ho tedy publiku představil. Kdyby ale zůstalo jen při tom, náš editor by se znelíbil vládnoucí mocí. Proto musel udělat něco, aby se jí opět zalíbil. Podrobil tedy současně představovaného autora kritice z předpokládaných pozic vládnoucí mocí. Tím své ohrožení neutralizoval, ale předložil publiku výtvar zmrzačený par excellence. Přitom se ale zmrzačil sám, protože - jak jsem se sám opakovaně přesvědčil - už nikdy nedokázal pojmout zvolené téma zcela svobodně. Introjekt, který ho nutil vytvářet mimikry, mu to nedovolil.

Introjekt se tedy choval různě: jako izolovaný anankasmus, jako neurotický komplex, jako nepřátelské Nadjá. V krajním případě člověk úplně zapřel své vlastní Já a svěřil introjektu kormidlo svého osudu podobně jako Winston v závěru Orwellova románu „1984“. Introjekt se stal jakýmsi **náhradním falešným Já**. Fungoval takto dokonce i v takových situacích, jakým by se každý normální člověk vyhnul, například

ve vztahu rodičů k dětem. - Co se při tom dělo s tím původním pravým Já? To se kdesi tísnilo a hynulo.

A tak to chodilo dvacet let. Kdo tehdy vyrůstal, pokládal tuto perverzi za normální stav. Na udržování tohoto stavu se podílely jistě statisíce, možná ale i milióny lidí s cizím tělesem v duši a se zakrnělým nebo zmrzačeným skutečným Já, které se smělo projevit jen v soukromí. Proto ten masový útěk do soukromí, kterým se vyznačoval a dosud vyznačuje náš společenský život. Byl to útěk do státem tolerované rezervace okleštěné spontaneity a úzce prospěchářské iniciativy. Po návratu do všedních dnů člověk znovu upadal do pasivity a závislosti. Jeho pravé Já nedokázalo ze sebe vyvinout **sebezáchovnou instanci zralého svědomí** a jeho falešné Já ji principiálně vylučovalo. Na místě svědomí stanul pocit jakési nevolnosti neurčité nespokojenosti. Ve svých důsledcích byl autodestruktivní, protože to byla mimo jiné i nespokojenost se sebou samým.

3. Sametové zemětřesení

Snadnost, s jakou u nás proběhl převrat v roce 1989, vyvolala u nezásvěcených podiv. Nebudu zdržovat vysvětlováním. Ptejme se, co se tehdy dělo s lidským Já.

Na jednotlivá falešná Já zapůsobil převrat jako krátkodobé zemětřesení. Instalované aparatury v jednotlivých lidských myslích ztratily spojení s mateřskou pevninou, tedy i s napájecím zdrojem. Falešná Já se odmlčela a konečně uvolnila místo těm dosud tísněným pravým Já. Ty však měly k psychické zralosti často velmi daleko.

Lidé, kteří si předtím uvědomovali svou manipulovanost, to přijali s obrovskou úlevou. Jejich potlačená pravá Já směla pojednou expandovat. Zmocnilo se jich opojení připomínající manickou psychózu. To byla ta známá revoluční a porevoluční **euforie**. Skupinou, u které se projevila nejmarkantněji, byli vysokoškolští studenti.

Jinak na tom byli ti, kdo vnitřně akceptovali bývalý režim, kdo svou adaptovanost vnímali jako egosyntonní, kdo tedy vsadili na své falešné Já. Listopadové zemětřesení jim ho zpochybnilo. Jejich pravé Já bylo už natolik podvyživené, že se nevzpamatovalo. Tito lidé propadli **úzkosti**, která měla někdy ráz paniky. Nejmarkantněji se to projevilo u příslušníků komunistické strany a u těch skupin, které byly bezprostředně spjaty s aparátem bývalého režimu.

Toto rozdělení naší populace na dva tábory netrvalo dlouho. Po parlamentních volbách 1990 začala polevovat porevoluční euforie jedněch i úzkost a nejistota druhých. První postupně vystřízlivěli a druzí se postupně vzpamatovali. U těch prvních se dostavil pocit zklamání, zatímco ti druzí dostali novou naději. Příkladem těch prvních byli vysokoškolští studenti, kteří svůj elán ztratili velmi rychle. Příkladem těch druhých je náš podnikový management.

Chtěl bych zdůraznit, že vystřízlivění z revoluční euforie, která je doménou principu slasti, je okolností příznivou. Jinak by totiž nezůstalo pouze při jednom převratu a následovala by další revoluční vlna, která by se po jakobínském vzoru obrátila proti původcům té první; a po ní možná ještě další. Porevoluční probuzení se do reality však u nás - a asi nejen u nás - odhaluje jistou znepokojivou skutečnost. **Rozštěp** osobnosti nejen že **nebyl zatím překonán**, ale ono falešné Já, které se ustavilo na základě imputovaného introjektu a které je ze své podstaty zmanipulované, tedy nesvobodné, vykazuje mnohem **větší setrvačnost**, tedy i vitalitu, než právě osvobozené pravé Já.

4. Do „normálních“ poměrů

Proto u nás příliš mnoho věcí funguje postaru. Nejen vnitřní provoz důležitých institucí, úřadů, podniků, škol atd. Také vzájemné vztahy mezi nimi, včetně vztahů mezi nově vzniklými podnikatelskými subjekty, které si například neosvojily zásadu, že *pacta sunt servanda*, tj. dohody mají být dodržovány. Stále více lidí si uvědomuje, že nedostatek morální autonomie je pro naši společnost závažným handicapem. V roce 1993 došlo ke krátké veřejné diskusi na stránkách významných deníků na téma „morálka a politika“, v níž převážily hlasy, že politika má být pragmatická a že morálka do ní nepatří. Potíže naší údajně již transformované ekonomiky si však vynutily návrat k tomuto problému v poněkud jiné podobě: mluví se nyní o „podnikatelské etice“, dokonce proběhlo na toto téma symposium s vysokou vládní účastí. K internalizaci chybějících norem chování však nevedou symposia, nýbrž fungování institucí. Ty však fungují, jak jsem již uvedl, postaru.

Chybějícím žánrem je **svobodná diskuse**. Jako vysokoškolský učitel bych mohl uvést řadu příkladů toho, jak je toto umění studentům vzdálené. V naší společnosti se dosud neujala své funkce **kritická** (a sebekritická) **racionalita**. Nemáme svobodný tisk, který by ji podpořil. Máme deníky dvojího druhu: ty vládě nakloněné, a pak ty populistické; rozmohla se tu bulvární žurnalistika. Těch pár časopisů, které se věnují společenské kritice, živoří, protože nemají dostatek čtenářů. Naše intelektuální obec se zčásti ztenčila, zčásti rozpadla. Navenek se ztráta jejího vlivu projevila odchodem příslušníků disentu z veřejného života.

K podstatným změnám nedošlo ani v interpersonálním prostoru. Po změně politického systému se rozpadla celá řada primárních skupin, které předtím stmelovala společná obrana proti společnému ohrožení. Také se rozpadlo mnoho manželství těch lidí, kteří se začali politicky nebo podnikatelsky angažovat. Spontánní společné iniciativy motivované neziskově a nepoliticky však vznikají jen zřídka a udržují se s obtížemi. - Minulý režim se vyznačoval ovzduším **vzájemné nedůvěry**. Ta polevila nakrátko v době polistopadové euforie. Dříve jsme si jeden druhého testovali podle toho, jak nám může být za prvé nebezpečný a za druhé užitečný. Dnes činíme totéž, pouze v obráceném pořadí. **Modus „mít“ vysoce převažuje nad modem „být“**.

Ernest Gellner, britský sociální antropolog českožidovského původu, vyslovil v úvaze zvané „Cena sametu“ (1994) myšlenku, že komunismus zlikvidovalo konzumní myšlení: „To, co v roce 1989 skutečně převládalo, byla konzumní orientace a celoevropský odpor proti systému, který v tomto ohledu zklamal a navíc byl odporou tyranií.“ - To je také důvod, proč proces proměn, jimiž naše společnost nyní prochází, je pojímán jako **transformace převážně ekonomická**.

5. Závěr

Převažující orientace na konzumní životní styl existovala a existuje po obou stranách někdejší „železné opony“. Nevím, nakolik typickou představitelkou postkomunistické společnosti je právě naše země. Domnívám se však, že osvobození se od komunistické diktatury přináší posílení oné orientace. Vede k tomu nejen nucené odříkání za bývalého režimu a touha co nejrychleji si dopřát těch satisfakcí, o nichž jsme předtím jen snili nad ilustracemi západoevropských magazínů, ale i nenápadná, ale významná patologie osobnosti, totiž rozštěp lidského Já. Ta jeho část, kterou jsem

označil jako „falešnou“, se projevuje otevřeněji, kdežto ta druhá, „pravá“, je buď vytěsňená, potlačena, anebo nezralá. Je tomu tak proto, že v produktivním věku je dnes ona generace, která byla formována dvaceti lety demoralizace.

Pokud mému výkladu naslouchají moji krajané, budou mi možná alespoň někteří z nich vytýkat, že naši postkomunistickou situaci líčím v příliš temných barvách. Proto chci poznamenat, že u nás existují i takové iniciativy, které jsou spontánně neziskové, tvořivé, biofilní. Po roce 1989 jich vznikla dokonce celá řada; mnohé však byly koncipovány naivně a nepřežily. Ty, co vytrvaly, jsou spíše ojedinělé, dosti rozptýlené, tedy izolované. Pokud o nich veřejnost ví, blahovolně jim přihlíží s postojem nezúčastněného diváka, ale nepodporuje je. - A přesto si myslím, že toto je, když ne cesta k úzdavě, tedy alespoň způsob obrany. Za bývalého režimu jsme takovým iniciativám říkali s jistým humorem „ostrůvky pozitivní deviace“. V každém případě je to zdroj naděje. V Novém zákoně se této funkci říká „sůl země“. A ze Starého zákona víme, že k záchraně města Sodomy postačí deset spravedlivých.

MUDr. Petr Přihoda psychiatr, vedoucí Ústavu lékařské etiky II. Lékařské fakultě UK v Praze - Motole.

edice **TVAR** y

ERICH FROMM II

(Praha, 23.-25. 3. 1995)

Petr Příhoda, Soňa Čechová, Peter Wriedt, Rainer Otte

svazek 16
1995

